

KATJA MELLMANN

Max-Planck-Institut für empirische Ästhetik

Monokauzalitás és pszeudointencionalitás

Az elbeszélés két kognitív elve*

Absztrakt

A történetmondást mindeddig a magyarázatra való kognitív hajlamra vezették vissza. Jelen tanulmányban a magyarázat kognitív műveletét az ok intuitív azonosításaként értelmezzük, amely Peirce „abdukció” fogalmával egyenértékű. Evolúciós szempontból ez a fajta következtetés igényesebb, mint az indukció (amely a tapasztalati tanulás formáiban jelen van), és kevésbé igényes, mint a dedukció (amely az általános elvek explicit ismeretét igényli). A történetek e három modell bármelyike szerint felépülhetnek: szerveződhetnek a példa (dedukció), az eset (indukció) vagy a „detektív” elbeszélés (abdukció) szerkezetének megfelelően. Ezek a narratív struktúrák azonban nem feltétlenül tükrözik a történetek tényleges kialakulását. Amint azt az úgynevezett városi legendák mutatják, a történetek igen gyakran nem „abduktív módon” keletkeznek, azaz nem egy tényleges esetből indulnak ki, amelynek okát azután elbeszélik, hanem „deduktív módon” egy általános tudásból, és így egy lehetséges esemény bekövetkezését mesélik el. A városi legendák példája továbbá azt mutatja, hogy az elbeszélői kauzalitás általában monokauzális, valamint hogy a fizikai kauzalitást gyakran felváltja egy morális kauzalitás, amely egy felettes intencionalitást (például „istent” vagy „sorsot”) feltételez. E tendenciák mindegyike evolúciósan magyarázható: a monokauzális gondolkodás annak ellenére, hogy megbízhatatlan, statisztikailag sikeresebb lehet a döntéshozatalban, mint az összetett, többtényezős ok-okozati összefüggések időigényes mérlegelése; a költői igazságosság ál-intencionalitása pedig az Ernst Topitsch által „szociomorfizmusnak” nevezett veleszületett diszpozícióra vezethető vissza, melynek a csoportos lét és a társadalmi hierarchiák kontextusában van jelentősége.

Kulcsszavak: történetmesélés, narratív koherencia, kauzalitás, városi legendák, monokauzális motiváció, szociomorfizmus, tömörség

---

*A fordítás alapjául szolgáló eredeti cikk: Mellmann, Katja. „Monokausalität und Pseudointentionalität. Zwei kognitive Prägnanzprinzipien des Erzählens”. *Die biologisch-kognitiven Grundlagen narrativer Motivierung*. Szerk. Horváth Márta és Katja Mellmann. Paderborn: Brill Mentis 2016, 75-106. A fordítást a Mentis Kiadó engedélyével közöljük. <http://rightsstatements.org/vocab/InC/1.0/>

Karl Eibl emlékére († 2014. február 18.)

Anekdotikus bizonyítékokkal kezdem. Az egyik fő nehézség, amellyel az evolúciós pszichológiai érvelés az irodalomtudományban visszatérően szembesül, a redukcionizmus vádja. A szokásos ellenvetés szerint egy komplex kognitív viselkedést egy biológiailag kifejlődött kognitív tulajdonságra való hivatkozással pusztán biológiai mechanizmusra 'redukálunk'. Nos, nem ismerek olyan evolúciós pszichológust (vagy olyan evolúciós pszichológiai szemlélettel érvelő irodalomtudóst¹), aki tagadná a kultúrának az emberi viselkedésben betöltött jelentőségét. A biológiai hajlamokra, mint társ-okokra való hivatkozás csupán a kép kiegészítésére szolgál olyan összetevők hozzáadásával, amelyeket nem lehet pusztán szociokulturális tényezőkkel kielégítően magyarázni, és amelyek az evolúció működésére való utalás nélkül bizonyosan rejtélyesek maradnának. A redukcionizmus ilyen jellegű vádjában azonban az az állítás, hogy egy komplex kognitív viselkedésben 'a biológia is szerepet játszik', rendszeresen átalakul a 'nem a kultúra, hanem (csak) a biológia játszik szerepet' félreértett kijelentésévé, mintha egy további összetevőre való hivatkozás az összes többinek a kiiktatását jelentené.

Gyanítom, hogy nemcsak a természettudományokkal és az evolúcióelmélettel szembeni előítéletek felelősek az ilyen meddő vitákért, hanem egy ennél sokkal alapvetőbb dolog is munkálkodik itt: az a kognitív mechanizmus, amely visszatérően egy olyan félreértéshez vezet, hogy az egyik összetevő megnevezése egyúttal az összes többi befolyásoló tényező érvénytelenítését is jelenti. Ezt a félreértést a pszichológiában „discounting principle”² néven ismerjük, ami nem más, mint a monokauzális gondolkodásra való mélyen gyökerező hajlam,³ mely spontán reakciókra készlet és csak a logikus gondolkodás és az érvelés gyakorlása révén tartható kordában. Ez az elv mindemellett meghatározza a mindennapi gondolkodásunkat, és a gyakorlati problémák sikeres megoldásához sok tekintetben elegendő is. Valószínűleg evolúciós eredete is épp erre vezethető vissza: evolúciós szempontból nem az 'igazság', hanem a sikeres cselekvés az irányadó; egy probléma *egyetlen* okára való koncentrálása statisztikailag nagyobb eséllyel vezet a problémamegoldó cselekvés sikeréhez, mint az összes valóban lehetséges összetevő 'logikailag indokolt', ám cselekvést hátráltató mérlegelése.

1. Az evolúciós irodalmi antropológiáról ld. a következő kézikönyv-cikkeket: Eibl 2010a, Mellmann 2015.
2. Vö. Kelley 1972, 4f, 9; McClure és mtsai. 1993; Read és Marcus-Newhall 1993, 444; Overwalle 1998; Fiedler és Plessner 2006, 288, 304.
3. Vö. a „központi redukció” fogalmával: Dörner 1989/2015, 308f; Schaub 2006, 459. Ld. továbbá a lineáris kauzalitásra és rövid oksági láncokra való hajlamról: Vollmer (1988/2003, I,136) valamint a monokausalitás előnyben részesítéséről: Mellmann 2013, 100.

A következőkben felteszem azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszanak az olyan evolúciósan *bevált* (de nem feltétlen helyes következtetéseket eredményező) kognitív hajlamok, mint a monokauzális gondolkodás vagy az alábbiakban még részletesebben tárgyalandó szociomorfikus gondolkodás, a 'értelmes' történetek' belső kohéziójában. Nem vagyok híve annak a tézisnek, hogy a narratív forma önmagában az egyetlen specifikus kognitív adaptáció kifejeződése (vö. Mellmann 2012). Inkább úgy gondolom, hogy a narratív forma olyan kognitív hajlamok sokaságának összetett (és változó) terméke, melyeket egyesével kell azonosítani és magyarázni. Ebben a tanulmányban elsősorban azt próbálom megmagyarázni, miért lehetséges egyáltalán, hogy eseményeket összefüggő – sőt értelmes – történetekké fűzzünk össze. Ennek során a kauzalitás kötőanyagára összpontosítok. Elvileg elképzelhető, hogy egy plotnak alig, vagy egyáltalán nincs kauzális struktúrája, hanem elsősorban veleszületett Gestalt-képzetek (például elutazás és hazatérés, elválás és újraegyesülés; vö. Eibl 2008a) vagy tipizált érzelmi epizódok (vö. Hogan 2003) modellje szerint épül fel, amelyek struktúrája csak nagyon korlátozottan írható le kauzálisan. Egy „motivált” plot esetében viszont elvárás, hogy az események valamilyen logikailag rekonstruálható értelemben 'egymásból következzenek' (Martínez 2000, 643), azaz ok-okozati viszonyok formájában újrafogalmazhatók legyenek. Az ilyen viszonyokat általában „kauzális viszonyoknak” nevezem, függetlenül attól, hogy

- fizikai okozatról vagy szándékos okozásról van-e szó,
- az ok, a hatás és a ható szabály kifejezetten szerepel-e a szövegben, vagy csak a befogadó vetíti ki,
- 'erős' vagy 'gyenge' kauzalitásról van-e szó (pl. az ok szükséges vagy elégséges feltétel vagy sem; a hatás következmény vagy pusztán időbeni rákövetkezés;⁴ stb.),
- a megfogalmazott kauzalitás érvényes, bizonytalan vagy logikailag hibás következtetés-e.

Az utolsó pont érinti az korábban bemutatott, evolúciós szempontból bevált gondolkodási csapdák kérdését. A következő megfontolásokat az az alapfeltevés vezérli, hogy az emberi gondolkodás nagyrészt nem racionális megfontolásokon vagy akár logikailag indokolt következtetéseken alapul, hanem számos olyan specializált következtetési rendszer kusza terméke, amelyek az evolúció során optimális mechanizmusként alakultak ki a korlátozott döntési idő, az elégtelen tudás és a korlátozott feldolgozási kapacitás körülményei folytán. És itt nem csupán a Homo Sapiens, az emberszabásúak vagy a főemlősök rövid evolúciós történetéről beszélek, hanem az

4. Vö. Haferlandnak a Roland Barthesra alapuló megkülönböztetését konzekutív és konzekvenciális „narratív kauzalitás” között: Haferland 2014, 19–21.

összes alapvetően intelligens állat evolúciós történetéről. Feltételezhető, hogy e következtetési rendszerek nagy részén osztozunk számos más állatfajjal, még akkor is, ha ezek az alapsémák az emberi gondolkodás kontextusában néha nagymértékben eltérő megjelenési formát ölthetnek.

Az ilyen következtetési rendszerek nagyon különböző evolúciós időszakokban és eltérő szelekciós nyomás alatt fejlődhetnek ki. Ezek a rendszerek a kognitív tendenciák egy rendkívül heterogén, eddig kevésé feltárt csoportját alkotják: ezek közé sorolom mindazt, amit jelenleg olyan kulcsszavakkal tárgyalnak, mint a 'raciomorfikus apparátus' (Brunswik 1955, 109; Riedl 1980/81, 50–52), 'korlátozott racionalitás' (Simon 1957, 198–200; 1972; Gigerenzer és Selten 2001), 'veleszületett megismerési struktúrák' (Vollmer 1975/90, 90f), 'kognitív torzítás' (Haselton és mtsai. 2005, 730f), 'egyszerű heurisztikák' (Kahneman és mtsai. 1982; Gigerenzer és Todd 1999; Todd és Gigerenzer 2000; Hardman és Macchi 2003; Haselton és mtsai. 2005, 727–730; Kahneman 2011/12), 'veleszületett előítéletek/tévedések/gondolkodási csapdák' (Vollmer 1988/2003; Eibl 2004, 292–301; 2009a, 118–140; Schaub 2006) vagy 'intuitív gondolkodás'. Az ide tartozó egyes pszichológiai tanulmányok nehezen áttekinthetők, és még messze vannak a transzdiszciplináris hozzáféréshez szükséges szisztematikus feldolgozottságtól; a következőkben ezért részben kissé távolabbi bizonyítékokra is támaszkodom, többek között Charles S. Peirce és Ernst Topitsch 'abduktív' és szociomorfikus gondolkodással kapcsolatos megfigyeléseire. A leírt jelenségekre ezek alapján természetesen nem adhatók kimerítő evolúciós pszichológiai magyarázatok, de az irodalom területén lehet heurisztikus értékük, és segítségükkel bizonyos jelenségek jól azonosíthatók és szerkezetük feltárható.

Magával a történetmondás jelenségével kezdem. A narratív közlések létrehozására való hajlamot többféleképpen is visszavezették az ember 'magyarázó ösztönére', amely Peirce abdukciónak fogalmának segítségével sajátos logikai struktúráként ábrázolható (1). Az elbeszélés *eredetének* e logikai struktúrájától megkülönböztetem a különböző narratív *ábrázolásmódok* logikai struktúráit, amelyek az elbeszélés történet eltérő értelmezéseit hozzák létre (2). Az elbeszélés eredetét és a narratív ábrázolási módokat különböző következtetési eljárások modellje szerint logikailag előzetesen strukturálom, azután pedig empirikusan tesztelem. Az úgynevezett „városi legendák” példáján először az elbeszélés egy másik, de legalább ugyanilyen fontos kognitív tendenciájára hívom fel a figyelmet, amely szorosabban kapcsolódik az előrejelzések következtetési logikájához, mint a magyarázathoz (3). Az ábrázolásmód szintjén a városi legendák egyrészt a monokauzalitás fent tételezett hajlamát példázzák (4), másrészt az intencionalitás szociomorfikus implikációjára való hajlamot, amellyel a 'finális motiváció' jelensége magyarázható (5).

1. Az abduktív magyarázó ösztön

A költészet egyfajta „elméleti problémamegoldó tevékenységként” értelmezhető: A valós élet problémáit kódolja szemléletes-konkrét beszédbe, és ily módon implicit „kripto-elméleteket” is közvetít a világról és e problémákról.⁵ Kissé lazán fogalmazva: a költők is meg akarják magyarázni a világot (bár rendszerint egészen másképp, mint a filozófusok, teológusok vagy tudósok). A következő fejtegetések kevésbé a költészetnek erre a globális *funkciójára*, mint inkább arra a kérdésre összpontosítanak, hogy hogyan ’kerülnek be’ az ilyen kripto-elméleti kijelentések a költői beszédbe, és ezeket a befogadó hogyan tudja újra ’kivonni’ belőle. Engem tehát a költői beszéd és a propozicionális tudás *viszonya* foglalkoztat, azok a *kognitív szabályok*, amelyek szerint az egyik a másikba alakul át. Itt a propozicionális tudás *történetekbe* öltöztetésének speciális esetére összpontosítok (kiváltképpen a narratív ábrázolásmódra; a drámai formával az alábbiakban nem foglalkozom külön) – tehát a tudás „nem véletlen eseménysorra” alakítására (Eibl 2004, 255, 361f). A nem-véletlenszerűséget előállító kognitív szabályok közül engem különösen a *kauzalitás* elvárása érdekel.⁶

Az ok-okozati eseménysorok előállításának egyik formája a magyarázat, amely a társalgási kontextusokban teljesen természetes, (vö. Mellmann 2012, 42f). Ezért a korábbiakban gyakran merült fel az a feltételezés, hogy történetmondás egyik fontos ösztönzője az ember magyarázatok iránti igénye. Jonathan Gottschall *The Storytelling Animal* című könyvében például egy evolúciós eredetű magyarázó ösztönt feltételez, amelyet tréfásan ’belső Holmes-nak’ nevez, és a történetmondásra való hajlammal azonosít:

[h] Mindannyiunk agyában van egy kis Sherlock Holmes. Az ő feladata, hogy ’visszafelé következtessen’ abból, amit a jelenben megfigyelhetünk, és megmutassa, hogy az okok milyen rendezett sora vezetett bizonyos hatásokhoz. Az evolúció azért adott nekünk egy ’belső Holmes-t’, mert a világ valóban tele van történetekkel (intrikákkal, cselszövésekkel, szövetségekkel, ok-okozati kapcsolatokkal), és érdemes ezeket felderíteni. A történetmondó elme életbevágó evolúciós adaptáció. (Gottschall 2012, 102)

A ’visszafelé következtetés’ e holmes-i logikáját kapcsolatba hozták Peirce *abdukcio* fogalmával is (pl. Sebeok és Umiker-Sebeok 1982, 41–60, 78–84; Wirth 1999, 137;

5. Eibl 1976, 82–88. Eibl a költői beszédet „osztentív” beszédaktusként, azaz „példázatban” való beszédként modellezi. A „problémamegoldó tevékenységet” itt Karl R. Popper probléma-fogalmának tág értelmében kell érteni („Az egész élet problémamegoldás”); vö. még Eibl 2010b.

6. A kauzális elvárásról ld.: Riedl (1980/81, 118–147, különösen 125 f; 1981); Kahneman és Tversky (1982, 117) és Kahneman (2011/12, 100–104) által idézett szakirodalmat; Hagmayer és Waldmann 2006; Fauconnier és Turner 2002, 75–87.

2012, 303–306). Peirce „abdukciónak” vagy másképpen „retrodukciónak” nevezi a „magyarázó hipotézis kialakításának folyamatát”,⁷ azaz a magyarázatra szoruló megfigyelésből az azt okozó tényekre történő „visszamenőleges következtetést”. Ez a gondolkodási forma szillogisztikus következtetési folyamatként írható le, amelyben az egyes állítások a dedukcióhoz és az indukcióhoz képest átrendeződnek.⁸ Ha elszakadunk azoktól a tudományelméleti kontextusoktól, melyek a tankönyvi példák alapját képezik, és megpróbálunk olyan evolúciósan releváns forgatókönyveket kitalálni, amelyek a mögöttes következtetési rendszerekhez vezethetnek, akkor például a következő szemléltető példákat lehet megalkotni (ld. 1. ábra) A *dedukció* olyankor alkalmazható következtetési eljárás, ha már létezik megfelelő szabályismeret. Ez a szabályismeret – függetlenül attól, hogy mennyire helytelen vagy helyes⁹ – lehetővé teszi, hogy egy megfelelő kezdeti feltételekkel rendelkező egyedi esetet egy általánosabb törvény szabályos megnyilvánulásaként kezeljünk. Egy ilyen következtetési rendszer kulturális körülmények között válik evolúciósan szükségessé, vagyis a tudás mentális „objektíválása” (vö. Eibl 2004, 209–245; vö. még Knauff 2006, 236f), társadalmi áthagyományozása vagy mediális tárolása esetén. A deduktív gondolkodás megközelítései tehát olyan nem emberi fajokban is megtalálhatók lehetnek, amelyek képesek az utánzásos tanulásra („a kövek alkalmasak a dióhéj feltörésére”); ez a típusú gondolkodás azonban a ’kognitív niche-ben’, azaz a tervezéssel, az eszközhasználattal, a ’felhalmozó’ (kumulatív) kultúrával¹⁰ és az emberi nyelvvel való koevolúcióban vált úttörő jelentőségűvé. Ezzel a sza-

7. Peirce 1991, 115; az eredetiben: „the process of forming an explanatory hypothesis” (CP 5.171).
8. Az abdukció fogalmának bemutatását elsősorban Peirce 1903-as, a pragmatizmusról szóló előadásaira alapozom. A korábbi Dedukció, indukció és hipotézis című 1878-as esszéhez képest a premisszák sorrendje itt megváltozott: a „szabály, eredmény feltétel” (vö. CP 2.623; W3, 325f) sorrendből „eredmény, szabály feltétel” (vö. CP 5.189) lett. Peirce értelmében, miszerint az abduktív következtetés az egyetlen, amely „új gondolatot” vezet be (vö. 12. jegyzet), én ezen kívül az ’eredmény szabály + feltétel’-t emelem ki, azaz a szabályt látens „háttértudásként” kezelem (vö. Schurz 2006, 53), amely csak a következtetés során aktualizálódik, és nem premisszaként van jelen egy meghatározott kezdeti tudás értelmében, mint a dedukcióban. Peirce saját megfogalmazásában: „Igaz, hogy a hipotézis különböző elemei már korábban is megvoltak a fejünkben” (CP 5.181), és „előzetes tudásunk segíthet bennünket hipotéziseink kialakításában” (CP 7.37), de a döntő tényező „az az ötlet, hogy összekapcsoljuk azt, aminek összekapcsolásáról korábban nem is álmodtunk” (CP 5.181; vö. Peirce 1991, 123). – Mindez nem kíván hozzájárulni ahhoz a kérdéshez, hogy az abdukció „kreatív” következtetés-e vagy sem. Nem foglalkozom állást abban a kérdésben sem, hogy az abdukció egyáltalán (önálló) következtetési eljárás-e. A három következtetési logika leíró modellként való használatakor lényegtelen, hogy az abduktív következtetés későbbi leírása Peirce-nél valóban annak szillogisztikus megfogalmazása-e, vagy inkább annak pusztán „jellemzése” (Danneberg 1988, 317).
9. A dedukció az egyetlen biztonságos következtetési módszer, azaz az előfeltételek igazságából szükségszerűen következik a következtetés igazsága. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az előfeltételek hamisak is lehetnek.
10. Az emberi kultúrának az állatvilágban található más kultúrátípusoktól való, Tomasello „kumulatív kultúra” fogalma alapján tett megkülönböztetéshez ld. Eibl 2004, 236–240; 2016, 34.

	Dedukció	Indukció	Abdukció	
Feltételek	Az élénk színű békák nyálkája alkalmas nyílméregnek. (szabály)	Ez a bogyó piros. (előzmény)	Két férfi beteg. (következmény)	ismert
	Ez a béka élénk színű. (előzmény)	Ez a bogyó ehető. (következmény)		
Konklúzió	⇒ Nyálkája alkalmas nyílméregként. (következmény)	⇒ A piros bogyók ehetőek. (szabály)	⇒ Ezek a férfiak tegnap (talán) a dombon jártak (előzmény), ahol az őseink szellemei laknak (és ahová ezért tilos mennünk) (szabály).	ismeretlen
	<i>Szabályalkalmazás</i>	<i>Szabályalkotás</i>	<i>Magyarázat (szabálygeneráló ok vélelme; narratív integráció)</i>	

1. ábra

bályalkalmazási folyamattal szemben az *indukciót* egy második érzékelési adaton alapuló általánosító szabályalkotási folyamatként lehet leírni. Ez a következtetési eljárás köztudottan nem megbízható (vannak mérgező piros bogyók is), de az ismétlések által fennáll a folyamatos korrekció lehetősége. Evolúciós eredete valódi „indukciós ösztönként” (Eibl 2009b) a tapasztalati tanulásban rejlik, és feltételezhető, hogy alacsonyabb intelligenciájú fajoknál is jelen van a természetes kondicionálás formájában.¹¹ Végül akkor beszélhetünk *abdukcióról*, ha sem a megfelelő szabályszerűség, sem a megfelelő kiinduló állapot nem ismert, hanem mindkettőt mintegy ad hoc szedjük össze az aktuális magyarázathoz. Ellentétben az indukció és a dedukció esetével, amelyek csupán egyetlen új állítást létesítenek, az abdukció eredménye egy több állításból álló *magyarázat*: „Az emberek betegek, mert a dombon voltak, és mert ez ellenkezik őseink akaratával”. Peirce számára az abdukció tehát az egyetlen logikai művelet, amely valamiféle új gondolatot vezet be.¹² Beszélhetnénk *narratív integrációról* is, mivel a kezdeti esemény köré egy összefüggő ’történet’ (Gottschall szavaival „események rendezett sora”) épül, azaz további tényekkel és olyan odaillő törvényszerűségekkel egészül ki, amelyek a tényeket értelmes módon kapcsolják össze.

Az ok-azonosítás alapvető formái gyakoriak lehetnek az állatvilágban; az abdukció végső soron valószínűleg egy nagyon régi kognitív mechanizmuson alapul.¹³ Az

11. Vö. pl. Riedl 1980/81, 45–47, 105f, 124f.

12. Peirce 1991, 115; az eredetiben: „the only logical operation which introduces any new idea” (CP 5.171).

13. Én azonban ezt olyan kognitív műveletekre korlátoznám, amelyekben az ’ok’ valamilyen (akár

intelligensebb abdukció csak a *szabályszerűség részletezésében* különbözik a legtöbb állat 'előre huzalozott' oktulajdonításától. Csak ezáltal lesz a területspecifikus keresési reflexekből átfogó kognitív képesség, és az intuitív okfeltételezésből a Peirce értelmében vett valódi „hipotézis”. Az a kérdés, hogy a hipotézis részletezésének képessége saját evolúciós adaptációra vezethető-e vissza, ahogy Gottschall véli, vagy inkább az okok keresésének és más kognitív képességeknek a mellékterméke, ezen a ponton nyitva marad. Az mindenesetre biztos, hogy az abdukciót az összes alapvető 'tudományos' gondolkodás kiindulópontjának tekinthetjük. Az abdukció úgyszólván az első feltételezést szolgáltatja (egy vélekedést, feltevést vagy sejtést), amelyet aztán deduktív levezetéssel és induktív teszteléssel tovább lehet vizsgálni.¹⁴ A dedukció és az indukció tudatosan módszeres alkalmazásával szemben az abduktív 'találgatás' kezdeti momentuma spontán módon,¹⁵ szinte ösztönösen történik. Peirce ennek megfelelően úgy írja le az abduktív ítéletet, mint egy

olyan általános ösztön-szerű képességet [...], amely az állatok ösztöneihez hasonlóan túlmutat értelmünk határain, és úgy irányít bennünket, mintha olyan tények birtokában lennénk, amelyek teljesen kívül esnek érzékszerveink hatókörén. Az ösztönökhöz hasonlít abban is, hogy enyhén hajlamos a tévedésre; mert bár gyakrabban téved, mint ahányszor igaz van, a viszonylagos gyakoriság által mégis elménk legcsodálatosabb része.¹⁶

Peirce az abduktív gondolkodás létét itt bizonyos mértékig az evolúció próba-

nem nyelvi) mentális fogalma is szerepet játszik. Fauconnier és Turner (2002, 76) az oksági gondolkodás evolúciós prototípusai közé sorolják a kulcsingerek feldolgozását is, mint például az ordítás oroszlánnak való tulajdonítása vagy a 'csörgés' csörgőkígyónak való tulajdonítása, amit én még nem sorolnék az okazonosítás alá, mert itt már maga a kulcsinger is ijesztő hatású, sőt szigorúan véve az explicit okazonosítást feleslegessé is teszi. De egy vakond, amelynek beomlik a járata, vagy egy hód, amelynek elúszik egy fadarabja, nagyon is kialakíthat egy homályos elképzelést arról, hogy mi okozta ezt a helyzetet (és milyen fizikai törvényszerűségek szerint történhetett ez).

14. Vö. Hookway 1985, 222–229, 231; Wirth 1999, 137–142; idézet a CP 7.36-ból. Vö. még Riedl 1980/81, 104f.
15. Vö. „az a gondolat, hogy összekapcsoljuk azt, aminek összekapcsolásáról korábban nem is álmodtunk, az új feltevést villámgyorsan villantja fel elménkben”. (Peirce 1991, 123; kiemelés K. M.) Az eredetiben: „It is true that different elements of the hypothesis were in our minds before; but it is the idea of putting together what we had never before dreamed of putting together which flashes the new suggestion before our contemplation” (CP 5.181; kiemelés K.M.). Vö. még Riedl 1980/81, 131f.
16. Peirce 1991, 117; az eredetiben: „[a] Faculty [...] of the general nature of Instinct, resembling the instincts of the animals in its so far surpassing the general powers of our reason and for its directing us as if we were in possession of facts that are entirely beyond the reach of our senses. It resembles instinct too in its small liability to error; for though it goes wrong oftener than right, yet the relative frequency with which it is right is on the whole the most wonderful thing in our constitution.” (CP 5.173)

szerencse-logikája,¹⁷ vagyis az egyébként esendő következtetési rendszerek statisztikai sikere alapján magyarázza. Az abduktív feltevés egy olyan

belátás, amely nem elég erős ahhoz, hogy gyakrabban legyen igaza, mint hogy tévedjen, de elég erős ahhoz, hogy ne tévedjen sokkal gyakrabban, mint ahányszor igaza van [...]. Azért nevezem belátásnak, mert ugyanarra az általános művelési osztályra kell vonatkoztatni, amelyhez az érzékelési ítéletek is tartoznak.¹⁸

Az érzékelés is lehet megtévesztő, de összességében minden élőlény érzékelő rendszere úgy fejlődött ki, hogy lehetővé tegye a túlélést, függetlenül attól, hogy az érzékelő apparátus objektíven mennyire helyesen képezi le a valóságot. Peirce szerint ugyanez vonatkozik a 'magasabb' kognitív képességekre is: Az emberi magyarázatalkotási képesség kialakulása sem valószínű, hogy önkontroll alatt és a kritikai logika útján ment végbe,¹⁹ sokkal inkább a biológiai visszacsatolás folyamatán keresztül: a „relatív gyakoriság” révén, amely nagyjából „helyes”.

A 'belső Holmes' alapvető esendő voltát hangsúlyozza Gottschall is, amikor önelégülten megjegyzi:

Bár a Sherlock Holmes-történetek szórakoztatóak, érdemes észrevenni, hogy Holmes módszere nevetséges. [...] [Az ő] szokásos módszer[e] az, hogy a leghomályosabb nyomokból a legbiztosabb és legkimerítőbb magyarázó történeteket fabrikálja. Holmes megragadja egy nyom százféle értelmezése közül az egyiket, és önkényesen ragaszkodik ahhoz, hogy ez az értelmezés a helyes. Ez azután olyan valószínűtlen értelmezések sokaságának alapjává válik, amelyek egy szép, eredeti és elenyészően valószínű magyarázó történetté állnak össze. [...] [A]z elbeszélő elme tökéletlen. [...] Allergiás a bizonytalanságra, a véletlenre és az egybeesésre. A jelentés rabja. Ha nem talál értelmes mintákat a világban, akkor megpróbálja azokat kivetíteni. Röviden, a történetmesélő elme egy gyár, amely igaz történeteket termel, ahol csak tud, de amikor nem tud, akkor hazugságokat gyárt. (Gottschall 2012, 101–103)

17. Peirce proto-evolúciós pszichológiai gondolkodásmódját mutatja a központi kérdésfeltevése: „Miért ilyenre formálta az evolúció az emberi elmét? Ezt a kérdést kell ma feltennünk [...]”. Peirce 1991, 13/CP 5.28. Darwinista alapmeggyőződéséről ld. Peirce 1991, 39f/CP 5.64. és 20. megjegyzés.
18. Peirce 1991, 117; az eredetiben: „a certain Insight, not strong enough to be oftener right than wrong, but strong enough not to be overwhelmingly more often wrong than right [. . .]. An Insight, I call it, because it is to be referred to the same general class of operations to which Perceptive Judgments belong.” (CP 5.173)
19. Peirce 1991, 116; az eredetiben: „certainly not [...] by a self-controlled and critical logic” (CP 5.173).

Véleményem szerint Peirce és Gottschall itt ugyanazt az emberi tulajdonságot figyelte meg, és teljesen különböző tudományos kontextusban próbálta megragadni. Gottschall Michael Gazzaniga osztott agyú betegekkel végzett kísérleteire hivatkozik, amelyek lenyűgözően mutatják be, hogy az agy hogyan állít elő látszólag meggyőző magyarázatokat villámgyorsan olyan tényekre vonatkozóan, amelyek igazi okait valójában nem ismerheti (Gottschall 2012, 95–99). Gottschall további bizonyítékokkal is szolgál a konfabuláció kórképe, vagyis egy olyan pszichés zavar alapján, amelyben ez a viselkedési tendencia mintegy elszabadul (Gottschall 2012, 108–110). Tudományelméleti célkitűzésének megfelelően Peirce inkább a mechanizmus²⁰ tényleges hatékonyságára, mintsem abszurd túlkapásaira koncentrált. Azonban mindketten azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy ez a kognitív képesség mit tesz lehetővé.

2. Narratív sémák

Gottschall a magyarázó ösztön termékeit 'történeteknek' nevezi. Ez a kifejezés nemcsak a magyarázó történetek alapvető konstruáltságára ('fikcionalitására') utal, hanem az „események rendezett sorára”, azaz az abduktív következtetés *narratív ábrázolására* is. A magyarázat mert-mondatát („Az emberek azért betegek, mert a dombon voltak, és mert ez ellenkezik őseink akaratával”) az elbeszélés úgyszólván objektív eseményszerkezetté alakítja át: „Az emberek felmentek a dombra. Aztán megbetegedtek. Ez mutatja őseink akarátát.”

Az ilyen átalakítás nem szükségszerű. Amint a 2. táblázat mutatja, a 'történetet' többféleképpen is el lehet mesélni. Az 'induktív' minta azonban az *ordo naturalis*-t képviseli, míg a másik két ábrázolási minta különböző *ordo artificialis*-elbeszéléseket eredményez. E három minta mindegyike máshova helyezi a történet sajátos *hangsúlyát*: a deduktív reprezentáció különösen a történet *eredményét*

20. Azért tudjuk megismerni a világot, mert alkalmazkodtunk hozzá – így lehetne röviden összefoglalni Peirce kiindulópontját (és a későbbi „evolúciós ismeretelméletet”; vö. pl. Lorenz 1985, 14 f). (Az itt releváns kutatási kontextusokban sajnos megszokottá vált, hogy Peirce-nek monista álláspontot tulajdonítanak, és következésképpen a megismerő képességek általa adott magyarázatát megkülönböztetik Lorenz adaptációpárti álláspontjától; pl. Chomsky 1968/70, 158; Vollmer 1975/90, 54f; Hampe 2015, 6–9, akik egy előadás kéziratából vett két rövid, dekontextualizált idézetre [CP 5.603] és apokrif jegyzetekre [Ms R954] alapozzák hamis értékelésüket. Peirce álláspontjának reprezentatív idézetek alapján történő szakmai rekonstrukciójához ld. Hookway 2000, 164–167, 173–176; Reynolds 2002, 59–64.) Peirce számára a kognitív eszközöknek ez az evolúciós magyarázata magában foglalja azok megismerési eszközként való indoklását/igazolását (justification) is (vö. Hookway 1985, 262–288; 2000; Danneberg 1988, 322–326). Szerinte a kognitív eszközök nem tévedhetetlenek, de egy hipotetikus végtelenen belül (amely alapvetően csak az alkalmazkodás múltbeli evolúciós történetének logikus folytatása a jövőben) optimális eredményeket szolgáltatnak. Más szóval Peirce nem 'monisztikusan' tölti meg a természetet igazsággal, hanem az igazság fogalmát 'naturalisztikusan' (ő maga kerülte volna ezt a szót; vö. Hookway 2000, 293–298) egy nem abszolút, nem transzcendens módon igazolt igazságra redukálja.

hangsúlyozza („Így megy ez”); az induktív reprezentáció alapvetően az események összefüggéseiből kirajzolódó *szabályra* utal („Ha ..., akkor ...”); az abduktív magyarázat a kiváltó ok azonosításában csúcsosodik ki („Ó, hát ezért!”). A deduktív séma az általánostól az egyedi felé mutató mozgásával a szemléltető *példázat* ábrázolási szándékával egyenértékű (ld. Dicke 1994). Az induktív séma a sajátostól az általános felé halad, és egy arra buzdító felhívásként fogalmazható át, hogy a bemutatott *esetből* levezessük a ható szabályt (vö. Jolles 1930, 171–199).²¹ Végül az abduktív séma a rejtély és a megoldás sémájával a *nyomozás* elvét követi (ld. Eibl 2012b, 175–177²²), ahogyan ez az etiológiai mítosztól az analitikus drámán át a kísértet- és bűnügyi történetekig számos műfajban jelen van.²³

Az induktív ábrázolási séma nemcsak az események sorba rendezésének a ’természetességében’ különbözik a másik kettőtől, hanem abban is, hogy a szabály elbeszélői említése általában feleslegessé válik. Ez azért van így, mert maguknak az eseményeknek az elbeszélése már *bizonyítékot* szolgáltat a szabály működésére, és a befogadó könnyen képessé válik arra, hogy azt az elbeszélte eseményekből levezesse. Az *ordo naturalis* elbeszélés úgyszólván a tényleges tapasztalat szimulációját nyújtja, amelyre a tapasztalati tanulás indukciós ösztöne azonnal beindulhat. A szabály megfogalmazása és a történet tehát kölcsönösen felváltják egymást; a kettő közül az egyik elegendő. A megfogalmazott szabály helyett az elbeszélés egyszerűen végződhetne egy tautologikus „Ez volt őseink akarata” mondattal. Az induktív ábrázolási sémának ez a sajátossága abból következik, ahogyan a tapasztalat ’megérkezik’ az agyba, és ahogy feltehetően feldolgozásra kerül. Feltételezhető, hogy a tapasztalat az úgynevezett epizodikus emlékezetben előre strukturált szekvenciák formájában reprezentálódik, amelyek a nyelvi reprezentációk számára is biztosítják a kognitív nyersformát (vö. Boyd 2009, 152–158; Mellmann 2012, 34f). Hogy mennyire alapvető az „események rendezett sorának” ez a reprezentációs formája,

21. Az eset elbeszélő formája is az összehasonlító sorozatképzés felé hajlik, ami megfelelne az ún. „enumeratív indukció” logikai formájának.
22. Eibl (2012b) ebben az összefüggésben „dedukcióról” beszél, a „deduktív-nomológiai magyarázó modell” értelmében (amelyet maga a detektív Holmes is magáénak vall, ahogyan Wirth 2012, 304–306 tudáspoétikai szempontból hangsúlyozza). Ez nem mond ellent Peirce abduktív sémájának: „We may be aided by previous knowledge in forming our hypotheses. In that case they will not be pure guesses but will be compounds of deductions from general rules we already know” (CP 7.37, kiemelés K.M.). Az előzetes megfigyelések (pl. „Ezek az emberek tegnap a dombon voltak”) szintén hasznosak lehetnek, és a következtetésben egy inkább induktív magyarázó mozgást eredményezhetnek. A szabály és az ok sorrendjét az 1. és 2. táblázatban a szinkronisztikus vonatkozó mellékmondatok által tudatosan hagyom nyitva. Vö. még a 8. és 15. jegyzetet.
23. Az ’egyszerű formák’ szótárában a nyomozási sémát valószínűleg az *orákulum* alaptípusához sorolnánk (Jolles 1930, 98f, 117f; Pfeil és Koch 1994), amely a *mítosszal* ellentétben inkább az egyedi esetre fókuszál (Jolles 1930, 117) – az itt vázolt rendszerben tehát nem ’induktív’ eseményszerű (vö. 24. jegyzet), hanem az egyedi esetre épülő ’abduktív’ nyomozási séma szerinti elbeszélés mód jellemző, és a *rejtőnnyel* ellentétben (Jolles 1930, 126–149) nem előfeltételezi a kérdésre adott válasz ismeretét.

Minta	Narráció		
	<i>›deduktív‹</i>	<i>›induktív‹</i>	<i>›abduktív‹</i>
Narráció	A domb, ahol őseink szellemei laknak, számunkra tiltott terület. (<i>Törvény</i>)	A férfiak felmentek a dombra. (<i>előzmények</i>)	A férfiak megbetegedtek. (<i>következmény</i>)
	Miután a férfiak felmentek a dombra. (<i>előzmények</i>)	Aztán megbetegedtek. (<i>következmény</i>)	Mert felmentek a dombra (<i>előzmény</i>), amely a mi őseink lakóhelye. (<i>törvény</i>)
	Megbetegedtek (emiatt). (<i>következmény</i>)	[Ez a domb tiltott számunkra (őseink akarata szerint). (<i>törvény</i>)]	
Hangsúly	⇒ Így működik. (A bűnös megbűnhődik.) EREDMÉNY	⇒ Ha belépsz a tiltott hegyre, szerencsétlenség ér. SZABÁLY	Ezért a férfiak megbetegedtek. (Mert megszegtek egy szabályt). OK
	<i>Példázat</i> (<i>Demonstráció</i>)	<i>Eset</i>	<i>Nyomozás</i>

2. ábra

azt például az is mutatja, hogy az általános iskolai tanároknak először határozot-
tan le kell szoktatniuk a tanulókat az „... és aztán ... és aztán ... és aztán ...”
monoton narratív sémájáról, hogy az összetettebb elbeszélői kombinációkra tré-
ningezzék őket. Azért ilyen alapvető ez a forma, mert közel áll a tapasztalathoz,
azaz alapvetően a tapasztalat közvetlen agyi feldolgozását tükrözi, és ebből meríti
sajátos meggyőző erejét.²⁴

Az előzetes hipotézisek tehát a következőképpen foglalhatók össze:

- (1) A történetmondás egyik fontos motivációját a magyarázás emberi
ösztöne jelenti. Következésképpen az *elbeszélés keletkezéstörténetének*
gyakran az abdukció mintáját kell követnie.
- (2) A narratív *ábrázolásmód* elvileg különböző sémákat követhet, azon-
ban annak alapján, ahogy az agy a tapasztalatot feldolgozza, az ordo
naturalis induktív sémája jelenti az elsődleges alapsémát.

Az elbeszélés keletkezésének és a narratív ábrázolásnak azt itt felvázolt kvázi-
logikai struktúrája a továbbiakban kiindulópontként szolgál számomra ahhoz a
kérdéshez, hogy milyen kognitív tendenciák alakítják ezt az alapstruktúrát rész-
leteiben. Az egyik lehetséges jelöltet, nevezetesen a monokauzális gondolkodásra
való hajlamot a bevezetőben már említettem: Gyanítom, hogy az embereknek van
egy veleszületett preferenciája a releváns ok-okozati kapcsolatok megállapítására
(csak egy okkal és egy hatással), és vélelmezem, hogy ez a kognitív preferencia
hatással van arra, hogy mit érzékelünk alapvetően 'jó', 'velős', azaz valamilyen
módon megvilágító erejű történetnek.²⁵ A második kognitív tendenciaként, mely
azt a benyomást erősíti, hogy a történet „velős”, a szociomorfikus gondolkodásra
való hajlamot fogom tárgyalni, ahogyan azt már az abdukciós példám is illusztrá-
lta. „A férfiak megbetegedtek, mert a tiltott dombra mentek” történet nemcsak
azért velős, mert egy *egyszerű* oksági kapcsolatot részesít előnyben az okok lehet-
séges *komplexumával* szemben, hanem azért is, mert egy lehetséges *dologszerű* ok
helyett egy személyes instanciát ('őseink szellemei') feltételez, itt tehát az okság
személyes *szándékként* jelenik meg. Ugyanezen elvek teszik velőssé a nem konst-
ruált, empirikus példákat is. Annak érdekében, hogy a fikcionalitás és a művészi
jelleg kérdéseitől egyelőre eltekinthessünk, olyan történeteket választok szemléltető
anyagként, amelyek nem a fiktív irodalom, hanem a tényszerű mindennapi törté-
netmondás területéről származnak, nevezetesen az úgynevezett „városi legendák”

24. Itt is kapcsolódhatunk Jolleshez, aki a mítoszt a 'puszta történés' narratív formájaként jellemzi,
amely a 'jövendőmondás' sajátos formáját hozza létre (Jolles 1930, 91–125, különösen 102–104,
113–116). A faktuális esettel ellentétben a mítosz elbeszélése 'epikus módban' történik (Mellmann
2014).

25. Vö. még a 'narratív valencia' fogalmával: Currie és Jureidini 2004, 423.

(más néven „modern mondák”, „városi mítoszok” vagy „kortárs legendák”) egy bizonyos típusát.²⁶ Mielőtt rátérnék a monokausalitás (4) és a pszeudo-intencionalitás (5) alapelveire, először a városi legendák sajátos természetét és feltételezett keletkezéstörténetét (3) vizsgálnom meg.

3. Magyarázó vs. prognosztikus narratív genezis

A városi legendák a 'memorable' alapformához sorolhatók (Jolles 1930, 200217; Wenzel 1994). Egy 'elgondolkodtató' eseményről számolnak be, és a hozzá kapcsolódó részleteket úgy tálalják, hogy „egy mindent felülíró tényyszerűség” érvényesüljön bennük (Jolles 1930, 211, ld. még 203, 207). A városi legendák így a parabola mintájára egy elvontabb igazságot példáznak egy egyedi esetben. A parabola fikatív formájával szemben azonban a városi legendák faktuális elbeszélések, azaz a közölt tényeket történelmi tényekként tálalják, és általában a forrás megadásával hitelesítik.²⁷ A városi legenda így inkább a szóbeszéddel és a pletykával rokonítható (Kawan 2011), de funkciója nem korlátozódik az egyedi eset ábrázolására (mint például a rágalmazás esetében), hanem egy általánosabb jelenségre utal, amelynek tényszerűségét maga is egyfajta egzisztenciális kvantorként dokumentálja („Létezik legalább egy eset, amelyben ...”).²⁸ A hivatkozott általános jelenség érzelmileg

26. A városi legendák témáját „kellemetlen, félelmetes vagy elfojtott tartalmak képezik, amelyek váratlan fordulatot vesznek; általában elhiszik őket, még ha nagyon valószínűtlenek is”. Kawan (2011, 266) e definíciója hasznosan különbözteti meg a városi legendát a vele gyakran összekevert „vicces történetektől”, amelyek inkább a vicc szerkezetével rendelkeznek (vagy csupán vicces párbeszédok vagy tettek narratív beágyazását nyújtják), és a „hiedelmektől” (pl. összeesküvés-elméletektől), amelyek kevésbé 'történetek', mint inkább állítások vagy históriák formájában jelennek meg. Ez a meghatározás nem zárja ki a gyengén vagy egyáltalán nem motivált történeteket, például a pusztán túlzó események elbeszélését. Az erősen motivált történetekre való összpontosítással tehát csak a városi legendák egy bizonyos típusával foglalkozom, és nem teszek kijelentéseket a műfajról általában véve. Összességében tehát elsősorban nem a városi legendák kutatásához kívánok hozzájárulni, hanem inkább egy általánosabb elbeszéléseleméleti kérdést taglalok, amelyben a városi legendák vizsgálatra kifejezetten alkalmas példákat szolgáltatnak.
27. A hitelesítés jellemzően szemtanúk által igazolt élmény formájában történik, amely azonban a rövid hagyományozási lánc közbeiktatása miatt nem könnyen ellenőrizhető („Apám egyik kollégájának a lánya ...”). Az első személyű elbeszélés hazugság lenne, a parabolikus elbeszélés fikció; egy harmadik személy élményének pusztán reprodukált beszámolója viszont köztes pozíciót foglal el. A történetet az aktuális elbeszélő általában igaznak tartja; az általa megadott hagyományozási út bizonyos esetben valóban a legjobb tudása és meggyőződése szerinti, más esetekben pedig ad hoc kitalált, azaz többé-kevésbé szándékosan meghamisított forrás. A forrásra vonatkozó megjegyzés igazságtartalma – akár csak a részleteké – irreleváns magának az elbeszélő eseménynek a feltételezett tényszerűségéhez képest. A szemtanúk vallomásáról mint a történelmi elbeszélés és az epikus fikció közötti kognitív különbség döntő kritériumáról ld. Mellmann 2014, 119, 125–130.
28. Szeretnék köszönetet mondani Brigitte Rathnak ezért a konceptualizálási javaslatért.

nem semleges, hanem általában fenyegető, nyugtalanító, szorongást keltő²⁹ vagy (ritkán) szerencsével kecsegtető, rendet garantáló, megnyugtató; mindkét esetben az alapvető emberi szükségletek szempontjából releváns.

A városi legendák keletkezése első megközelítésben kétféleképpen képzelhető el:

- Vagy egy (relevánsnak vélt) általános jelenségre vonatkozó előzetes ismeret konkretizálódik egy (ad hoc konstruált) egyedi esetre vonatkozóan,
- vagy egy (relevánsnak vélt) egyedi esetről való előzetes tudás eredményez egy (ad hoc konstruált) általános jelenségről narratív 'magyarázatot'.

A második lehetőség eszerint a fentebb posztulált 'abduktív' magyarázó késztetésből fakad: egy egyedi eset *magyarázatot* követel. Az első lehetőség ezzel szemben a 'deduktív' *prognózis* jellemzőivel rendelkezik („Ha igaz, hogy ..., akkor megtörténhet ...”). Az abduktív logikával csak annyi a közös elem, hogy egy ismert állítással két ismeretlen állítás áll szemben, azaz nincs előzetes kezdeti feltétel, azt csak a következménnyel együtt találjuk ki.

Az első keletkezési mód például különböző szervkereskedelemmel kapcsolatos történetekre lehet érvényes (vö. Hofmann 2014). Ezek a nem önkéntes szervadományozásról szóló történetek a globális szervkereskedelem és az e területen zajló szervezett bűnözés ismeretén alapulnak, és egy konkrét eset által terjesztik ki azt. A jól ismert „pók a yucca-pálmában” (Brednich 1994, 108–110) az ártalmatlan szobanövény és az ellenséges természet ellenőrizetlen inváziója közötti ellentétet keresztül indul ki abból az előzetes tudásból, hogy még a modern kultúrában sem száműzték teljesen a természet látens fenyegetését. Illetve támaszkodik a természetbe való (nem minden mellékhatásában ellenőrzött) emberi beavatkozásnak, mint például a különösen egzotikus növények importjának és termesztésének ismeretéből. Vannak olyan változatok is, amelyekben pókokat vagy skorpiókat találnak a banáncsokorban, vagy más a szupermarketből származó egzotikus gyümölcsökben. Ilyen esetekben a kvázi-prognosztikus, szemléltető eredet meglehetősen egyértelmű.

A második lehetőségre nehezebb példákat találni. Jó példák lehetnek a Kawan (2011, 262–264) által dokumentált olyan pletykák, amelyek egy, az egyetemen ismert hajléktalan élettörténete körül forognak, és az „egyszer boldogtalan, mindig boldogtalan” tézisést tematizálják. A 'klasszikus' városi legendák azonban inkább az első séma szerint épülnek fel, azaz előzetes ismereteket illusztrálnak egyes esetek által és nem fordítva. Bár a városi legendák gyakran pletykák vagy újsághírek alapján, azaz egy (feltételezett?) egyedi esetből jönnek létre, a fordított irány is

29. Vö. Kawan (2011) 26. jegyzetben idézett elhatárolását; a félelemről mint a költészet fontos pszichológiai generátoráról ld. Eibl 2012b.

rendszeresen előfordul: széles körben elterjedt legendák egyszer csak újsághírként jelennek meg (példáért ld. Brednich 1994; Brunvand 1989). Amennyiben a pontos genezis egyáltalán tisztázható, a „deduktív” keletkezés tűnik a valószínűbbnek. Egyszerűbben fogalmazva: az elbeszélte egyedi esetek általában nem történtek meg, így nem működhetnek az elbeszélés genezisének kiindulópontjaként; az egyetlen ténylegesen létező kiindulópont egy elméleti tudás arról, hogy mi történhet meg.

Ez a megfigyelés ellentmondásban áll a fentebb megfogalmazott első munkahipotézissel. A magyarázó ösztönnek, mint a történetmondás mozgatórugójának feltételezését a burjánzó történetmondásnak ez a formája kevésbé igazolja. Ezért helyénvalónak tűnik, hogy határvonalat húzzunk két, eddig együtt kezelt jelenség között: a 'magyarázat' és a 'történetmondás' között. A magyarázat abduktív logikája nyilvánvalóan csak annyiban meghatározó a narratív genezis tekintetében, amennyiben a 'történetmondás' is elsősorban 'magyarázat'. A narratív genezis azonban számos 'történetben' deduktív logikán alapul. Ekkor az út az általánostól az egyeshez vezet, és nem fordítva (mint a magyarázat esetében). A továbbiakban az 'explanarratív' és a 'prognosztopoétikus' műszavakat fogom használni, hogy ezt a különbséget világossá tegyem. Az explanarratívák csak abban az értelemben 'narratívák', hogy egy rendezett eseménysort hoznak létre, azaz az abduktív magyarázatot egy kvázi tapasztalati reprezentációs formába transzformálják. Lehetséges, de nem szükségszerű, hogy szigorú narratív struktúrával rendelkeznek. A hasadt agyú beteg spontán magyarázatai vagy Holmes rekonstrukciói például kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek történetyszerű szerkezettel, ellentétben az etiológiai mítoszokkal. Ezzel szemben prognosztopoétikus narratíváknak nevezem azokat az elbeszéléseket, amelyek háttérében egy deduktív gondolatmenet áll, és – hogy a példázandó általános jelenséget a lehető legtömörebben mutassa be – jellemzően egy koherens 'történetet', azaz egy határozott kezdet/közép/vég szerkezetet hoz létre. A következő lépésben azt vizsgálom, hogy milyen kognitív tendenciák járulnak hozzá az ilyen kezdet/közép/vég struktúrák kialakulásához.

4. Monokauzalitás

A városi legendák rövid történetek. Nem kultúrák összetett eredetét elbeszélő eposzok vagy egy személy életének viszontagságairól szóló regények, hanem általában egyetlen 'hallatlan eseményt' beszélnek el, és így inkább a novellával rokoníthatók (vö. még Jolles 1930, 217). A társalgási elbeszélés részeként azonban kevésbé összetettek és nélkülözik a művészi igényességet. Ezért különösen alkalmasak azon egyszerű elbeszélői logikák szemléltetésére, melyek valószínűleg az irodalmi elbeszélésben is alapvető szerepet játszanak.

A legtöbb városi legenda alig nyújt többet egy veszély prognosztopoétikus ecsetelésénél: mérgező csigák bújnak meg öreg fában (Brunvand 1989, 37–39), szökött

pszichiátriai rabok fejezik le a gyanútlan kirándulókat, titokzatos balesetek történnének, és az emberek újra és újra áldozatául esnek a technologizált, globalizált és nem teljesen ellenőrzött világnak – vagy egyszerűen csak mások rosszindulatú ravaszságának. Az ilyen történetek a diskurzus szintjén általában a nyomozás abduktív logikája szerint működnek. Bekövetkezik egy rejtélyes esemény (hirtelen halál, eltűnés, megmagyarázhatatlan fájdalom stb.), majd jön a magyarázat (az orvos, a rendőrség, speciális intézetek ... közbenjárásával) az ok utólagos azonosításával, más szóval a következő séma szerint: *következmény törvény előzmény*. A történet lényege az okban rejlik. Ez az, ami a faktuális elbeszélés keretein belül a tulajdonképpeni hírértéket hordozza. (A törvényszerűségekre vonatkozó feltételezések azonban, melyek az eset magyarázatát szolgálnák, jelöletlenek, legyenek igazak és triviálisak, egyértelműen hamisak vagy – esetenként – numinózusak). A történeteknek tehát elsősorban figyelmeztető funkciójuk van: rámutatnak egy veszélyt rejtő okra. A történetmondás folytatása végső soron azt a célt szolgálja, hogy ezt a veszélyt rejtő okot alaposabban megismertesse.³⁰ Az ilyen történetek gyakorlatilag azonosak a szóbeszédekkel.

Egy másik, a vonatkozó gyűjteményekben kisebb számban megtalálható típus az induktív elbeszélő mintát használja. Egy példa:

[1] *A főtt belek* (Brunvand 1989, 29–36).

Egy fiatal nő gyorsan le akar barnulni, ezért gyors egymásutánban többször is elmegy a szoláriumba (*előzmény*). Egy idő után rosszul érzi magát (*következmény*), és arról tájékoztatják, hogy a belei megfőttek.

Ennek a legendának a második része mintha egy nyomozás rövid történetét tartalmazná: a nő elmegy az orvoshoz, aki kideríti az okot. Ezt az okot azonban az időrendnek megfelelő helyen már *elmesélték*. Az orvos tehát nem tesz mást, mint hogy az eseménysor alapjául szolgáló törvényszerűséget megfogalmazza („a szoláriumok felforrósítják a beleket”). Az elbeszélés tehát nem valós detektívtörténetet, hanem csupán egy törvényszerűségnek az eseményen keresztül szemléltetett hitelesítését adja. Ugyanez vonatkozik a következő példára is:

[2] *Háziállat a mikrohullámú sütőben* (Brednich 1994, 116–118).

Egy nedves háziállatot (kutya/macska/hörcsög) gyorsan betesznek a mikrohullámú sütőbe száradni (*előzmény*), és az elpusztul (*következmény*).

Itt nincs semmi rejtély, nincs szükség magyarázatra; az esemény önmagáért beszél.

Ez a két rendkívül egyszerű legenda egy egyszerű oksági kapcsolat ábrázolásából áll: *egy okot kapcsol össze egy hatással*. A deduktív vagy abduktív minta

30. Az elbeszélésnek erről a lehetséges ösztönző erejéről ld. Mellmann 2012, 41f.

szerint működő elbeszélésekben ez meggyőzőbb lenne, mert egy szabály szemléltetése azt sugallja, hogy csak egy esetre összpontosítunk, és a magyarázat eleve csak egy esetre épül. Az induktív elbeszélési minta viszont nagyobb szabadságot biztosít. Ebben az esetben az elbeszélés valóságghűbb lehetne, hosszabb okozati láncok vagy akár több oksági tényezőből álló összetett struktúrák is kibonthatók, hierarchizálhatók vagy egymással konkurens viszonyba hozhatók, egyszóval a tapasztalat induktív szimulációja elméletileg szabadon bemutathatná az eseményt „úgy, ahogy van”, és csak ezt a „hogyan”-t részletezné. Az induktív történetmondásban tehát a tematizált ok-okozati viszonyok nagyobb változatosságára lehet számítani, mint ami a városi legendák esetében jellemző. Feltehetően azonban a többlet oksági problémák egyszerűsítésére irányuló kognitív tendencia az induktív gondolkodásban is érezteti hatását (vö. Fiedler és Plessner 2006, 304), és ahhoz vezet, hogy még az induktív-tapasztalást szimuláló történetek is gyakran nagyon rövidek. (Ez a monokauzalitásra való hajlam valószínűleg az epizodikus emlékezetben gyökerezik, és így részt vesz a tapasztalat szekvenciává alakításában). A tömör szerkezet működése még meggyőzőbb, ha a következő jól ismert példával egészítjük ki, amelyben a monokauzalizálásra való törekvés szemmel látható:

[3] *A Werther-mítosz* (Mellmann 2013)

Goethe *Werther* című művének megjelenése után (*előzmény*) öngyilkossági hullám indult el a fiatal olvasók körében (*következmény*).

Ez a legenda nemcsak valótlan ('prognosztopoétikus'), hanem egyértelműen redukcionista kauzalitást is feltételez. Ha ugyanis valóban releváns számú öngyilkosság történt volna a fiatal Werther-olvasók körében, akkor (az olvasáson kívül) legalább egy további fontos oka is lett volna minden esetben az öngyilkosságnak. Ezeket az egyéb okokat azonban a Werther-mítosz nagyrészt figyelmen kívül hagyja. Az induktív narratív bizonyítás nem vonatkozik az egyéni, kor- vagy időspezifikus öngyilkossági motívumokra, hanem kizárólag arra a feltételezett oksági törvényre, hogy 'a regény öngyilkosságra ösztönöz'.

Feltehetően nem a monokauzalitás az egyetlen kognitív tendencia, amely hozzájárul a történetek tömörségéhez. A kontrasztivitásnak (vö. Jolles 1930, 201) vagy az időbeli közelségnek is fontos szerepe lehet. Brednich (1989, 33f) például gúnyolódik a szolárium-legendán: miért éppen 'főtt belek', miért nem napégés vagy bőrrák? Elképzelhető egy olyan válasz, hogy a leégés túlságosan ártalmatlan, és nem teremt elég éles ellentétet 'egészség' és 'betegség' között ('negativitási torzítás'), és mert a bőrrák következménye túl későn következik be ahhoz, hogy egy rövid és tömör történet alapját képezhesse. Számtalan ilyen és hasonló Gestalt-elvet lehetne még itt felsorolni, és a számukat is nehéz lenne megbecsülni.³¹ A

31. Ezért nincs sok értelme annak, hogy a tömörség ezen elveinek létezését a városi legendák változata-

következőkben csak egy további kognitív mechanizmust fogok részletesebben tárgyalni, mely az [1] és [2] példát is új megvilágításba helyezi. Ezeket eddig csak a bennük foglalt 'fizikai' oksági kapcsolat szempontjából tárgyaltam, holott egy 'társadalmi' ok-okozati összefüggést is magukban foglalnak.

5. Szociomorfizmus: kauzalitás – intencionalitás – finalitás

Elsőként egy további városi legendát mutatok be:

[4] *A levágott ujj* (Brednich 1989, 67f).

Egy német nyaralót Peruban a szálloda londonere figyelmezteti, hogy gyémántgyűrűjét hagyja a szálloda széfjében, mert az utcán rendkívül gátlástalan tolvajok garázdálkodnak, akik akár borotvapengét is használnak, és az ékszerrel együtt olykor ellopják az azt viselő testrészt is. A nő csak nevet, majd elmegy. Amikor visszatér, a keze egy véres zsebkendőbe van csavarva.

A 'fizikai' oksági kapcsolat ebben a történetben a gátlástalan perui rablók (*előzmény*) és a levágott ujj (*következmény*) között áll fenn. Így nézve a történetet a deduktív ábrázolási mintát példázza: Első lépésben előrevetíti a londoner által felidézett törvényszerűséget, ezt követi a kiinduló állapot (a gyémántgyűrűt hordó nő találkozik a rablókkal), majd csattanóként következik az eredmény: megtörténik az előre jelzett bűncselekmény ('ennek így kellett történnie'). A történet részletei azonban másképp vannak elrendezve: Maga a találkozás nem kerül elbeszélésre, ehelyett egy látszólag fölösleges részlet jelenik meg: a nő nevet a figyelmeztetésen.³² Ez az egyenetlenség eltűnik, ha az induktív mintát vesszük alapul, és a releváns helyeket ennek megfelelően átrendezzük: A nő nevet a figyelmeztetésen (*előzmény*), és véres kézzel tér vissza (*következmény*). Az itt implikált törvény a következő lenne: 'Más kárán tanul az okos.' Ebben az értelmezésben a fizikai szabályszerűség pusztán fakultatív része az elbeszélésnek, de nem képezi a központi

inak kvantitatív elemzésével próbáljuk bizonyítani (ahogyan azt a konferencia vitájában javasolták). Statisztikailag értelmezhető eredmény csak akkor várható, ha a különböző elvek hatása az empirikus anyagban elkülöníthető. Az én érvelésem más utat követ: Megpróbálok azonosítani a történeteknek azokat a magyarázatot igénylő jellemzőit, amelyek pusztán azért szorulnak magyarázatra, mert akkor is előfordulnak, ha racionálisan nem indokoltak.

32. Ez a narratív elem kétszer is előfordul Brednich előadásában: „[1] Nyomatékosan figyelmezteti a lányt a városban ólalkodó egyre rafináltabb rablókra, és hozzáteszi, hogy a gyűrűt mindig hagyja a széfben, amikor elhagyja a szállodát. A nő nem hallgat a figyelmeztetésekre, és csak annyit mond, hogy ha valaki valóban a gyűrűre pályázna, ő csak úgy odaadná, annyira nem ragaszkodik hozzá. [2] Még akkor is csak nevet, amikor a londoner figyelmezteti, hogy talán le sem tudja venni az ujjáról a gyűrűt, mert a rablók gyakran rögtön azzal kezdik, hogy borotvapengével levágják az áldozat ujját.” (Brednich 1989, 67)

kezdet/közép/vég szerkezet konstitutív elemét. Ebben az esetben a londiner figyelmeztetése nem törvényként működne, hanem a kezdeti állapot része lenne (mint a történethez szükséges, komolyan vehető vagy nevetségessé tehető figyelmeztetés).

Hasonlóan lehetne értelmezni a mikrohullámú sütőben lévő háziállat és az elégett belek történetét is. A lejegyzett változatokban a mikrohullámú sütő történetének főszereplői például kiskorú gyerekek, akiket szüleik egyedül hagynak otthon a veszélyes technikai eszközzel, vagy egy ostoba nő, aki azt követeli, hogy a használati utasításban kifejezetten szerepeljen, hogy a mikrohullámú sütőbe nem szabad állatot tenni. Bizonyos szempontból őt is 'magára hagyta' a társadalom ezzel a veszélyes eszközzel. A szoláriumozó nő indítéka a szolárium túlzott használatára pedig az, hogy gyorsan le akar barnulni, így két 'vétke' is van: türelmetlen és hiú. A szerencsétlenség úgyszólván jogos büntetésként érte.

Az ezekben az értelmezésekben implikált törvényekben megtalálható a „morális üzenet” közmondásos elvárása: aki nem fogadja meg a jó tanácsot, az megfizet érte. Aki nem tesz eleget védelmi kötelezettségének, kárt fog okozni. Aki rosszra hajlik, büntetést fog kapni. – Ezeket a törvényeket szándékosan szükségyszerű ha-akkor összefüggésekként fogalmaztam meg, nem pedig választható lehetőségként, mert a történetek nem vázolnak fel alternatív kimeneteleket. Az ezekben a történetekben bemutatott törvényszerűségek elkerülhetetlenek, és így inkább szabályként működnek, mint a valóság leírásaként. Morális 'mérőeszközök' – akárcsak az egyenes, a kör és a szimmetria (Eibl 2010, 261), amelyek nem alkalmasak a valós dolgok pontos leírására, de nagyon jól leírják számos jelenséget – vagyis olyan a priori Gestalt-ok, amelyek születéstől fogva az emberi elme részét képezik.

Tekinthetjük-e ezeket az erkölcsi törvényeket egyúttal oksági törvénynek is? Más szóval, elégségesek-e ahhoz, hogy a törvényszerűség alapján megjósolható 'igazságos' végkifejlet valóban bekövetkezzék? Nem véletlen, hogy az itt felmerülő „költői igazságosság” gyakran egy személy által következik be, legyen az egy „isten a gépből” vagy a király lovas hírnöke. Úgy vélem, hogy az idézett városi legendákban is visszaköszön a sorsszerűség eszméje, amely végső soron az ok-okozati funkciót képviseli: A történetek egy autoriter okozót feltételeznek, amely – az általam konstruált példában szereplő „őseink szelleméhez” hasonlóan – gondoskodik arról, hogy a szereplők elnyerjék jogos büntetésüket. A ténylegesen ható oksági törvény tehát egy ehhez az instanciához rendelt szándékban, egy kvázi személyi intencionalitásban rejlene. A fikcionális irodalomban ezt a szándékosságot természetesen „kompozíciós motivációként” a szerzőnek tulajdoníthatjuk: A szerző dönti el, hogy szereplői boldogok vagy boldogtalanok lesznek-e, és döntései tetszés szerint eltérhetnek a szokásos erkölcsi elképzelésektől. A faktuális elbeszélésekben azonban hiányzik ez a feltételezhető autoritás (ahogyan az anonim szóbeli hagyományokban, a premodern elbeszélések számos formájában és bizonyos műfajokban mind a mai napig). Az elbeszélt világban csak egyetlen immanens „sors” létezik.

Annak a feltételezésnek az alátámasztására, hogy a sorsszerűség gondolatának kognitív háttere egy tekintélyhez kapcsolódó szándéktulajdonítás, Ernst Topitsch egyik meglátását idézhetjük. Topitsch (1979, 50–96) ókortudományi és néprajzi adatok alapján a kultúrtörténet során felbukkant animisztikus gondolatalakzatok hosszú sorát állította össze, és a *szociomorfikus kozmológiákra* való emberi hajlam tipikus megnyilvánulásaiként értelmezte őket:

Így a „világrendet” családi vagy klánrendként értelmezik, amely felett egy szigorú ős örökdik. Ennek az alapvető meggyőződésnek a keretében a legkülönbözőbb természeti jelenségeket az erkölcsi normák vagy isteni parancsok megszegéséért járó büntetésnek (vagy az engedelmességért járó jutalomnak) tekintik. [...] Nem értéksemleges kauzális összefüggések [...], hanem az érdem és jutalom, a bűn és vezeklés vagy a vágy és a teljesülés társadalmi összefüggései jelentik itt a világ megértésének alapvető formáit. (Topitsch 1979, 59)

Ennek az irracionális megismerési hajlamnak a magyarázatához világképünk magasabb rendű állatvilágból származó érzelmi és szociális előformáira, azaz a filogenezisre támaszkodik (Topitsch 1979, 44–46). A társadalmakban élő állatfajok „csoportjaikban határozott hierarchiákat” alakítottak ki, melynek során olyan „ösztönös mechanizmusok” alakultak ki a csoporthierarchia és a csoportszolidaritás ellenőrzésére, mint amelyek például a fentebb tárgyalt a priori normákban fejeződnek ki.³³ Topitsch szerint az emberi pszichének ezek az „öröklött tulajdonságai” felelősek azért, hogy a tapasztalatokat a társadalmi összefüggések rendszerében dolgozzuk fel.

Topitsch szociomorfizmus-fogalma a társadalmi-morális ösztönökre történő utalással specifikusabb, mint általában az animisztikus gondolkodás.³⁴ A szociomorfista gondolkodás nemcsak szándéktulajdonítást jelent, hanem egy elképzelt *társadalmi kontextust* is felelevenít. Gondoljunk például a mindennapi gondolkodás

33. Atran és Norenzayan (2004, 715–721, 728) néhány specifikusabb ösztönt említ, köztük a fajon belüli fenyegetés észlelését, a fajon belüli védők felkutatását, a 'tit-for-tat' reciprocitást és a közvetett reciprocitást.

34. Vö. például Riedlnél a „célszerűség veleszületett hipotéziséről” szóló megjegyzéseket (1980/81, 148–174), vagy a „hyperactive agency detection device” (HADD) feltételezését (ref. in Eibl 2013b, 8f). Az ilyen magyarázatkísérletek általában azon a jelenségen alapulnak, amelyet Cassirer mítikus kauzalitásnak (vö. Martinez 1996, 31; Keunen 2013, 183), Piaget pedig artificializmusnak nevezett, vagyis arra a megfigyelésre, hogy az emberek a dolgokat gyakran artefaktumként, valaki által készített tárgyként érzékelik, és következőképpen kvázi személyi okozót tulajdonítanak neki. Topitsch (1979, 58f) ezt a viselkedési tendenciát inkább „technomorfizmusnak” nevezné. (Az irodalmi szempontból releváns „pszichopoetikus hatásokért” felelős mechanizmusokról ld. Mellmann 2010, Eibl 2013a; a csoportszervező ösztönök relevanciájáról más irodalmi jelenségek vonatkozásában ld. Johnson et al. 2008, Eibl 2012a).

olyan spontán intuícióira, mint például: „Mindegy, melyik pénztáránál állok sorba a szupermarketben, úgyis az lesz a lassabb” vagy „Ha nem viszek magammal esernyőt, biztosan elkezd esni az eső, ha pedig viszek magammal, biztosan jó idő lesz”. Az ilyen irracionális, de teljesen hétköznapi gondolatmenetekben az egyén egy olyan társadalmi kontextusban helyezi el magát, amelyben szándékosan becsapja valamilyen felsőbbrendű tekintély. A „tárgy csalárdságának” gondolata is ide tartozik. A szociomorfizmusok különböző kulturális narratívákba is beépülnek, például olyan magyarázó narratívákba, amelyekben bizonyos körképeket például a modern higiéniai mániának tulajdonítanak. Az ilyen magyarázatok némelyike komoly tudományos eredményeken alapulhat, mások azonban egyszerűen „városi legendák”. A betegség „igazságos büntetésként” jelenik meg, melyet egy felsőbb hatalom szabott ki valamely törvényszegésért. Már maga a „civilizációs betegség” kifejezés is valamilyen eredendő bűnt sejtet.

Az „eredendő bűn” másik oldala az üdvösségtörténet. Júdás apostol üdvtörténeti értelmezése például azt állítja, hogy Júdás nem egyszerűen áruló volt, hanem elsősorban Isten eszköze arra, hogy Krisztus áldozati halála bekövetkezessen. Az eseményeket összekötő kauzalitást itt is egy felsőbb hatalom akarata magyarázza: nem Júdás (előzmény) okozza a „áldozati halált” (következmény), ami fizikai kauzalitás lenne, hanem az áldozati halál isteni célja (előzmény) okozza Júdás megjelenését (következmény). A narratológiában az ilyen „célra” visszavezethető összefüggéseket „finális motivációnak”, „végkifejlet felőli motivációnak” vagy más néven „narratív teleológiának” nevezik.³⁵ Az események menetének olyan kvázi üdvtörténeti szabályszerűségéről van szó, amely nem egy szerző vagy elbeszélő szándékának tulajdonítható, hanem magának az elbeszélte világnak a részét képezi.

Az üdvtörténeti minta azonban a modernitásban elvesztette szerepét, és sem személyes, sem „racionálisan szükségyszerű” istenként (Eibl 2008b), de például hegeli „történelmi folyamatként” (vö. Haferland 2014, 78f) sem meghatározó már. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy irodalmi fikciókban továbbra is működik. Bár a metafizikai koncepciók meggyőző ereje a magasirodalomban nagyrészt elveszett (vö. Ajouri 2007), a populáris műfajokban változatlanul jelen van. Továbbra is vannak „szerencsés véletlenek” és „végzetes hibák”, azaz olyan eseménysorok, amelyek túlmutatnak a narratív konstrukció (mint a szerző vagy a narrátor szándékos termékének) pusztán „bázisfunkcionalitásán” (Ajouri 2007, 24–42) és „átláthatóságán” (Haferland 2014, 76–78), és a fiktív világban rejelő, mindent felülíró akarat gondolatát idézik, ahol a boldogság mint isteni „gondviselés” jelenik meg, a tévedés pedig „végzetes”, mert egy (ördögi) „nagy terv” részét képezi.

A fikciós irodalom területén a „sors”, a „gondviselés”, a „végzet” ilyen konstrukciói a költői beszédaktus részeként ragadhatók meg, és nem kell komolyan *hinni* bennük; kérdés azonban, hogy miért működnek egyáltalán az ilyen konstrukciók

35. A pontosabb megkülönböztetést ld. Ajouri 2007 és Haferland 2014.

(vö. Currie és Jureidini 2004). Ha a narratív motiváció explicit tudattartalmaktól és hiedelmektől függne, akkor a metafizikai magyarázatok háttérbe szorulásával a finális motiváció is eltűnt volna. Az a tény, hogy még mindig létezik, azt mutatja, hogy az emberi megismerés mélyebb rétegeire vezethető vissza. Míg a narratívák fent említett alapfunkciói nagyrészt kognitív „alapszkriptekre” (Haferland 2014, 80f) vagy veleszületett cselekménysémákra (Eibl 2008a) vezethetők vissza, a finális motiváció, úgy tűnik, kifejezetten a szociomorfikus kogníción alapul. Ugyanis csak egy felsőbbrendű emberszerű lény szociomorfikus eszméje tudja biztosítani a célirányos sorsszerűség „mitikus kauzalitásához” szükséges okozót (Martinez 1996, 30–32; Keunen 2013, 182–187). Enélkül a szociomorfiztikus pszeudo-intencionalitás nélkül nem létezhetne olyan akarat, amely nem a szerzőtől, az elbeszélőtől vagy egy óvilági istentől származna.

Így az első szakaszban felállított hipotéziseket három további hipotézissel lehet kiegészíteni:

(3) A narratívák kialakulásának a magyarázó ösztön mellett egy további oka a feltételezett szabályszerűségek lehetséges hatásairól való fantáziálásban rejlik. Az ilyen prognosztopoétikus narratívák tehát a deduktív gondolkodásra vezethetők vissza, azzal a különbséggel, hogy az abduktív magyarázó narratívákhoz hasonlóan a következtetések egy ismert tételből két ismeretlen tételre következtetnek.

(4) A történetmondás egy további, különösen az induktív elbeszélések stilizációs tényezőjeként megnyilvánuló kognitív hajlamra, a monokauzalitásra is visszavezethető.

(5) A történetmondás tekintetében jelentős kognitív tényezőként azonosítható továbbá a szociomorfikus gondolkodásra való hajlam, amely a csoportos létformára vezethető vissza. Azáltal, hogy egy felsőbbrendű intencionális lény képzetét kelti, a „költői igazságszolgáltatás” elve szerint működő történetek és a finális motiváció alapját képezi.

6. Összegzés

Az ember magyarázó ösztönének Peirce és Gottschall által képviselt koncepciója nem tekinthető a történetmondás egyetlen pszichológiai készletőjének.³⁶ Az itt tárgyalt „városi legendák” vizsgálata alapján a narratív genesis kevésbé magyarázó-induktív, mint inkább példázó-deduktív logikát követ.

A narratív reprezentáció logikája független a narratív genesis logikájától. Az induktív elbeszélés egy biológiai szempontból különösen fontos reprezentációs mintának tűnik. A dedukció és az abdukción mintái szerinti narratív logikák más hang-

36. A lehetséges „elbeszélő ösztönök” listájának összeállítását Mellmann 2012-ben kezdtem el.

súlyokkal szerveződnek. Mindhárom reprezentációs mintában sajátos Gestalt-elvek érvényesülhetnek, amelyek közül a monokauzalitás és a (pszeudo)intencionalitás elvét tárgyaltam részletesebben. A monokauzalitásra való hajlam a történet egyszerű ok-okozati viszonyra való redukciójában érhető tetten, evolúciós eredete pedig feltehetően a monokauzális gondolkodásnak a sikeres cselekvésben betöltött szerepére vezethető vissza. A történetek intencionális motiválására irányuló hajlam (még rendelkezésre álló magasabb rendű szándék nélkül is) olyan kognitív algoritmusok hatásának tekinthető, melyek a társas állatoknál az együttélést szabályozzák. Topitsch feltételezése szerint ezek felelősek a szociomorfikus gondolkodásra való emberi hajlamért.

Feltételezve, hogy az adaptív mechanizmusok aktiválását a szervezet örömmel jutalmazza (Tooby és Cosmides 2001), feltételezhető, hogy az ilyen Gestalt-elvek szerint optimalizált történetek valamilyen módon kielégítőbbek, „jobbak”, talán még spontán meggyőzőbbek is, mint a másképp szerveződő történetek. Emellett feltehetjük a kérdést, hogy az ilyen Gestalt-jegyek nem járulnak-e hozzá a szövegek „összekapcsolásához” is (Eibl 1976, 88–90), azaz „szuperkoherens” egységek előállításához (Eibl 1991, 362f). A nyelvi és gondolati struktúrák mnemotechnikai optimumát – megjegyezhetőségét – feltehetően ugyanazok a kognitív tendenciák határozzák meg, mint esztétikai minőségüket vagy kriptó-elméleti jelentőségüket.

Horváth Márta és Némédi Andrea fordítása

Monocausality and pseudo-intentionality. Two principles of storytelling

Storytelling has occasionally been considered to result from a cognitive disposition for explanation. In the present article, the cognitive operation of explanation is reformulated as an intuitive identification of cause equivalent to Peirce's notion of ›abduction‹. In an evolutionary perspective, this type of inference is more demanding than induction (which is present in all forms of experiential learning) and less demanding than deduction (which requires explicit knowledge of general principles). Stories can be structured according to either of these three models: as exemplum (deduction), casus (induction), or ›detective‹ narrative (abduction). However, these narrative structures do not necessarily reflect the actual formation of the stories. As so-called urban legends show, stories quite frequently do not emerge ›abductively‹ from an actual event (the causation of which would then be narrated), but ›deductively‹ from a general knowledge about what could happen (and thus narrating the occurrence of such a possible event). Furthermore, the example of urban legends shows, first, that narrative causality tends to be mono-

causal and, second, that physical causality is frequently superseded by a moral causality that implies a superordinate intentionality (such as ›god‹ or ›destiny/fate‹). Each of these tendencies can be explained evolutionarily: monocausal thinking, though unreliable, may be more successful in decision making, statistically, than the time-consuming consideration of a complex multi-factorial causation; and the pseudo-intentionality of poetic justice may be the result of what Ernst Topitsch has dubbed »sociomorphism«, i.e., the interpretation of events in terms of innate dispositions that originally evolved to maneuver group living and social hierarchies. Both tendencies contribute to the pithiness (›Prägnanz‹) of the narrative gestalt.

Keywords: storytelling; narrative coherence; causality; urban legends; monocausal motivation; sociomorphism; pithiness

Hivatkozások

Ajouri, Philip. *Erzählen nach Darwin. Die Krise der Teleologie im literarischen Realismus: Friedrich Theodor Vischer und Gottfried Keller*. Berlin, New York: de Gruyter, 2007.

Atran, Scott & Norenzayan, Ara. „Religion’s evolutionary landscape: Counterintuition, commitment, compassion, communion”. *Behavioral and Brain Sciences* 27.6 (2004), 713–730. doi: 10.1017/S0140525X04000172.

Boyd, Brian. *On the Origin of Stories. Evolution, Cognition, and Fiction*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009.

Brednich, Rolf Wilhelm, szerk. *Sagenhafte Geschichten von heute. Die Spinne in der Yucca-Palme / Die Maus im Jumbo-Jet / Das Huhn mit dem Gipsbein*. München: Beck, 1994.

Brunswik, Egon. „“Ratiomorphic” Models of Perception and Thinking”. *Acta Psychologica* 11 (1955), 108–135. doi: 10.1093/oso/9780195130133.003.0015.

Brunvand, Jan Harold. *Curses! Broiled again! The hottest urban legends going*. New York London: Norton, 1989.

Chomsky, Noam. *Sprache und Geist*. Suhrkamp. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968/70.

Currie, Gregory & Jureidini, Jon. „Narrative and Coherence”. *Mind & Language* 19.4 (2004), 409–427. doi: 10.1111/j.0268-1064.2004.00266.x.

Danneberg, Lutz. „Peirces Abduktionskonzeption als Entdeckungslogik. Eine philosophiehistorische und rezeptionskritische Untersuchung”. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 70.3 (1988), 305–326. doi: 10.1515/agph.1988.70.3.305.

Dicke, Christine. „Exemplum”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 82–91.

Dörner, Dietrich. *Die Logik des Misslingens: strategisches Denken in komplexen Situationen*. 13. bővített kiadás. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989/2015.

Eibl, Karl. „»Wer hat das gesagt?« Zur Anthropologie der Autorposition”. *Scientia Poetica* 17.1 (2013a), 207–229. DOI: 10.1515/scipo.2013.17.1.207.

Eibl, Karl. „Alles Leben ist Problemlösen« – nach 40 Jahren”. *Scientia Poetica* 14 (2010b), 238–252. DOI: 10.1515/9783110223125.3.238.

Eibl, Karl. *Animal Poeta. Bausteine einer biologischen Kultur- und Literaturtheorie*. Paderborn: Mentis, 2004.

Eibl, Karl. „Epische Triaden. Über eine stammesgeschichtlich verwurzelte Gestalt des Erzählens”. *Journal of Literary Theory* 2.2 (2008a), 197–208. DOI: 10.1515/JLT.2008.015.

Eibl, Karl. *Evolution - Kognition - Dichtung: zur Anthropologie der Literatur*. Münster: Mentis, 2016.

Eibl, Karl. „Ist die Evolutionstheorie atheistisch? Bemerkungen aus Anlass von Dawkins' Buch "Der Gotteswahn"”. *literaturkritik.de* 10.4 (2008b). URL: http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=2011812.

Eibl, Karl. *Kritisch-rationale Literaturwissenschaft: Grundlagen zur erklärenden Literaturgeschichte*. München: Fink, 1976.

Eibl, Karl. *Kultur als Zwischenwelt: eine evolutionsbiologische Perspektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009a.

Eibl, Karl. „Literaturwissenschaft”. *Evolution. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Szerk. Philipp Sarasin, Marianne Sommer & Thomas P. Weber. Stuttgart/ Weimar: Metzler, 2010a, 257–267.

Eibl, Karl. „Poetische Gerechtigkeit als Sinn-generator”. *Poetische Gerechtigkeit*. Szerk. Donat, Sebastian & Lüdeke, Roger. Düsseldorf: DUP, 2012a, 215–240.

Eibl, Karl. „The Induction Instinct: The Evolution and Poetic Application of a Cognitive Tool”. *Studies in the Literary Imagination* 42.2 (2009b), 43–60.

Eibl, Karl. „Von der biologischen Furcht zur literarischen Angst. Ein Vertikalschnitt”. *KulturPoetik* 12.2 (2012b), 155–186.

Eibl, Karl. „Von der Unwahrscheinlichkeit der Lyrik und weshalb es sie trotzdem gibt”. *KulturPoetik* 13.1 (2013b), 5–25. DOI: 10.13109/kult.2013.13.1.5.

Eibl, Karl. „Zurück zu Darwin. Bausteine zur historischen Funktionsbestimmung von Dichtung”. *Modelle des literarischen Strukturwandels*. Szerk. Michael Titzmann. Tübingen: Niemeyer, 1991, 347–366.

Fauconnier, Gilles & Turner, Mark. *The way we think: conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books, 2002.

Fiedler, Klaus & Plessner, Henning. „Induktives Schließen. Umgang mit Wahrscheinlichkeiten”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 265–328.

Gerd Gigerenzer & Reinhard Selten, szerk. *Bounded rationality: the adaptive toolbox*. Meeting Name: Dahlem Workshop. Cambridge, Mass., London: MIT Press, 2001.

Gigerenzer, Gerd & Todd, Peter M. *Simple heuristics that make us smart*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Gottschall, Jonathan. *The storytelling animal: how stories make us human*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2012.

Haferland, Harald. „Motivation von hinten«. Durchschaubarkeit des Erzählens und Finalität in der Geschichte des Erzählens”. *Diegesis* 3.2 (2014), 66–95. URL: <https://www.diegesis.uni-wuppertal.de/index.php/%20diegesis%20/%20article%20/view/160>.

Hagmayer, York & Waldmann, Michael R. „Kausales Denken”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 87–166.

Hampe, Michael. „Philosophy and Evolution”. *Epistemological dimensions of evolutionary psychology*. Szerk. Thiemo Breyer. New York: Springer, 2015, 1–18. DOI: 10.1007/978-1-4939-1387-9.

David K. Hardman & Laura Macchi, szerk. *Thinking: psychological perspectives on reasoning, judgment and decision making*. Chichester: Wiley, 2003.

Haselton, Martie G., Nettle, Daniel & Andrews, Paul W. „The Evolution of Cognitive Bias”. *The handbook of evolutionary psychology*. Szerk. David M. Buss. Hoboken, NJ: Wiley, 2005, 724–746.

Hofmann, Simon. „Die phantasmatische Dimension von Organraub und Organhandel. Moderne Sagen als Mittel der Medizinkritik”. *Körperökonomien: der Körper im Zeitalter seiner Handelbarkeit*. Szerk. Lea Schumacher & Oliver Decker. Gießen: Psychosozial-Verlag, 2014, 109–122.

Hogan, Patrick Colm. *The mind and its stories: narrative universals and human emotion*. New York: Cambridge University Press, 2003.

Hookway, Christopher. *Peirce*. London, New York: Routledge, 1985.

Hookway, Christopher. *Truth, rationality and pragmatism: themes from Peirce*. Oxford: Clarendon, 2000.

Johnson, John A. és tsai. „Hierarchy in the Library. Egalitarian Dynamics in Victorian Novels”. *Evolutionary Psychology* 6.4 (2008), 715–738. doi: <https://doi.org/10.1177/147470490800600414>.

Jolles, André. *Einfache Formen. Legende/Sage/Mythe/Rätsel/Spruch/ Kasus/Memorabile/Märchen/Witz*. Halle a. d. Saale: Niemeyer, 1930.

Kahneman, Daniel. *Schnelles Denken, langsames Denken*. Ford. Thorsten Schmidt. München: Siedler, 2011. dec.

Kahneman, Daniel, Slovic, Paul & Tversky, Amos. *Judgment under uncertainty: heuristics and biases*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1982.

Kelley, Harold H. *Causal Schemata and the Attribution Process*. Morristown, NJ: General Learning Press, 1972.

Keunen, Bart. „Plot, Morality, and Folk Psychology Research”. *Stories and minds: cognitive approaches to literary narrative*. Szerk. Lars Bernaerts. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2013, 175–197.

Knauff, Markus. „Deduktion und logisches Denken”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 167–264.

Lorenz, Konrad. „Wege zur Evolutionären Erkenntnistheorie”. *Evolution, Ordnung und Erkenntnis*. Szerk. Jörg A. Ott, Günter P. Wagner & Franz M. Wuketits. Berlin, Hamburg: Parey, 1985, 13–20.

Martínez, Matias. *Doppelte Welten: Struktur und Sinn zweideutigen Erzählens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

Martínez, Matias. „Motivierung”. Szerk. Georg Braungart és tsai. Berlin, New York: De Gruyter, 2000, 643–646. doi: 10.1515/9783110914672.

McClure, John, Jaspars, Jos & Lalljee, Mansur. „Discounting Attributions and Multiple Determinants”. *The Journal of General Psychology* 120.2 (1993), 99–122. doi: 10.1080/00221309.1993.9921187.

Mellmann, Katja. „Gibt es einen epischen Modus? Käte Hamburgers Logik der Dichtung evolutionspsychologisch gelesen”. *Universalien? Über die Natur der Literatur*. Szerk. Endre Hárs, Márta Horváth & Erzsébet Szabó. Trier: WVT, 2014, 109–130.

Mellmann, Katja. „Is Storytelling a Biological Adaptation? Preliminary Thoughts on How to Pose this Question”. *Telling Stories. Literature and Evolution*. Szerk. Carsten Gansel & Dirk Vanderbeke. Berlin, New York: de Gruyter, 2012, 30–49.

Mellmann, Katja. „Literatur”. *Die menschliche Psyche zwischen Natur und Kultur*. Szerk. Benjamin P. Lange & Sascha Schwarz. Lengerich: Pabst, 2015, 105–113.

Mellmann, Katja. „Objects of ‚empathy‘. Characters (and other such things) as psycho-poetic effects”. *Characters in Fictional Worlds. Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and other Media*. Szerk. Jens Eder, Fotis Jannidis & Ralf Schneider. Berlin, New York: de Gruyter, 2010, 416–441.

Mellmann, Katja. „Was man wissen kann – oder: Gedanken zur Erkenntnisfähigkeit der Literaturwissenschaft am Beispiel der Rede von den Werther-Selbstmorden”. *KulturPoetik* 13.1 (2013), 94–104.

Peirce, Charles S. *Collected Papers*. Szerk. Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W. Burks. 3.kiadás. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1965.

Peirce, Charles S. *Vorlesungen über Pragmatismus*. Szerk. Elisabeth Walther. Hamburg: Meiner, 1991.

Peirce, Charles S. *Writings. A Chronological Edition*. Szerk. Nathan Houser. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1982-től.

Pfeil, Ludger & Koch, Peter L. W. „Oracle”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 187–191.

Read, Stephen J. & Marcus-Newhall, Amy. „Explanatory coherence in social explanations: A parallel distributed processing account.” *Journal of Personality and Social Psychology* 65.3 (1993), 429–447. DOI: 10.1037/0022-3514.65.3.429.

Reynolds, Andrew. *Peirce’s scientific metaphysics: the philosophy of chance, law, and evolution*. Nashville: Vanderbilt university press, 2002.

Riedl, Rupert. *Biologie der Erkenntnis. Die stammesgeschichtlichen Grundlagen der Vernunft*. 3., átnézett kiadás. Berlin, Hamburg: Parey, 1980/81.

Riedl, Rupert. „Die Folgen des Ursachendenkens”. *Die erfundene Wirklichkeit: wie wir wissen, was wir zu wissen glauben?* Szerk. Paul Watzlawick. München, Zürich: Piper, 1981, 67–90.

Schaub, Harald. „Störungen und Fehler beim Denken und Problemlösen”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 447–482.

Schurz, Gerhard. *Einführung in die Wissenschaftstheorie*. Darmstadt: WBG, 2006.

Sebeok, Thomas Albert & Umiker-Sebeok, Jean. *„Du kennst meine Methode”: Charles S. Peirce und Sherlock Holmes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980/82.

Shojaei Kawan, Christine. „The Contemporary Legend as a Cross-generic Genre”. *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung* 52.3-4 (2011), 250–266. DOI: 10.1515/fabula-2011-0021.

Simon, Herbert A. *Models of Man: Social and Rational. Mathematical Essays on Rational Behavior in a Social Setting*. New York: Wiley, 1957.

Simon, Herbert A. „Theories of Bounded Rationality”. *Decision and organization: a volume in honor of Jacob Marschak*. Szerk. Charles B. McGuire & Roy Radner. Amsterdam: North Holland, 1972, 161–176.

Todd, Peter M. & Gigerenzer, Gerd. „Précis of "Simple heuristics that make us smart"”. *Behavioral and Brain Sciences* 23.5 (2000), 727–741 [+ Diskussion 742–780]. DOI: 10.1017/S0140525X00003447.

Tooby, John & Cosmides, Leda. „Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts”. *SubStance* 30.94/95 (2001), 6–27.

Topitsch, Ernst. *Erkenntnis und Illusion: Grundstrukturen unserer Weltauffassung*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1979.

Van Overwalle, Frank. „Causal explanation as constraint satisfaction: A critique and a feedforward connectionist alternative.” *Journal of Personality and Social Psychology* 74.2 (1998), 312–328. DOI: 10.1037/0022-3514.74.2.312.

Vollmer, Gerhard. „Das alte Gehirn und die neuen Probleme”. *Was können wir wissen?* Szerk. Gerhard Vollmer. 3., átnézett kiadás. 1. köt. Stuttgart: Hirzel, 1988/2003, 116–165.

Vollmer, Gerhard & Fischer, Ernst Peter. *Evolutionäre Erkenntnistheorie: angeborene Erkenntnisstrukturen im Kontext von Biologie, Psychologie, Linguistik, Philosophie und Wissenschaftstheorie*. 5., átnézett kiadás. Stuttgart: Hirzel, 1975/90.

Wenzel, Peter. „Memorable”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 158–160.

Wirth, Uwe. „»His ignorance was as remarkable as his knowledge«. Weiß Sherlock Holmes, was er tut?": *Literatur und Nicht-Wissen: historische Konstellationen 1730-1930*. Szerk. Michael Bies & Michael Gamper. Zürich: Diaphanes, 2012, 291–306.

Wirth, Uwe. *Diskursive Dummheit: Abduktion und Komik als Grenzphänomene des Verstehens*. 33. Heidelberg: Winter, 1999.